

кликали чутки, що митрополит з владиками задумують обмежити права братства і, уставляючи потім відносини братства до печерського архімандрита в особі Могили, патрони братства застерігали, що спеціальні права, признані за Могилою, належать тільки йому персонально “як братові уписаному” і ні в чому не касують церковної автономії братства, його ставропігії.

Але поза цією формальною стороною братство все-таки було не більш як філією Печерського монастиря, наділеною певними спеціальними дорученнями, духовно ж, ідеологічно нерозривно зв'язаною з печерською монашою громадою; і це треба мати на увазі, і для вияснення цього я перевів цей довгенький перегляд питання. Громадською київською організацією Київське братство, властиво, не було відразу, і чимдалі громадський елемент у його організації не розвивавсь, а навпаки зникав і атрофіювався, все далі відходячи від львівського прототипу міщанського братства в бік науково-педагогічної філії Печерської Лаври.

Братське шкільництво взагалі і київське зокрема.

Прототипом братських шкіл була львівська школа 1586 року. З огляду на те, що в актах Львівського братства заховався план науки в новій школі, написаний якимсь греком, учеником Дамаскіна, митрополита навпактського, висловлений був здогад, цілком правдоподібний, що автором цього плану був Арсеній, архієпископ еласонський, товариш подорожі патр. Єремії¹. Відомо, що він дійсно учив у львівській школі, і коли автор плану говорить про те, як то він учить у цій школі, це дійсно вповні підходить до Арсенія. Обіцяє він учить так, як навчився від згаданого Дамаскіна, що був також учителем і самого патріарха Єремії, і від премудрого кир Матвія, учителя славної на той час Трікської школи, założеної тим же Єремією. Таким чином його план виходить з сучасної практики Візантії², але в своїм

¹ Про це в *Харламповича*. “Западнорус. правосл. школы”, с. 292 і далі.

² Як учителя Дамаскіна й інших грецьких богословів сучасні грецькі відомості вказують царгородського ритора Хому, що мав

переведенню його в львівській школі він, очевидно, мусів скомбінуватися і з традиціями української школи, яку він застав у Львові, і практичними вимогами львівського життя кінця XVI в., з якими мусіли рахуватись організатори львівської школи. Отже, той детальніший порядок школи львівської, що виник у результаті її практики 1580–1587 рр., мусить уважатись скомбінованим продуктом усіх цих трьох елементів: традиції місцевої школи, взірців грецьких і взірців місцевих латинських шкіл, з якими треба було витримати конкуренцію, щоб задоволити актуальні потреби громадянства і завернути до своєї школи православну молодь, що сунула за шкільною наукою до “студниц наук иноязыческих” з небезпекою “всенародного згиненія”.

Маємо тепер грецький начерк цього шкільного порядку, його українську львівську переробку з рр. 1586–7, дещо пізнішу редакцію, затверджену патр. Єремією в 1592 р., пізнішу переробку луцьку 1620-х рр. і, нарешті, луцькі ж “артикули прав шкільних”, що доповнюють собою запозичений із Львова “Порядок”¹. Ці документи, таким чином, дають цінні вказівки, як взірці сучасної грецької і латинської школи приладжувано до реальних вимог і обставин українського життя й традицій старого шкільництва. Ілюструють не тільки букву правил, але й саму життєву практику братських шкіл, що відбивали в собі і стару шкільну практику України, і разом клали підвалини всій пізнішій шкільній організації: ілюструють уклад української школи XVII–XVIII вв. З цього погляду ці братські “порядки” варті

велику славу в 1550 роках. Ак. Харлампович, розслідуючи цю генеалогію львівської педагогії, підносить, що ні про кого з цих грецьких педагогів, від яких вона пішла, нема звісток, що вони вчилися в західних школах, так що педагогія ця була грецькою. Однак він сам признає, що сучасні програми шкіл грецьких і латинських настільки були подібні, що кінець кінцем питання про східне походження тої чи іншої деталі братського шкільного плану ледве чи може бути твердо констатовано. Висловлює кінець кінцем такий здогад, що справжніми авторами плану, навіть у його першій грецькій редакції, були львівські братчики, і Арсеній тільки оформив подані ними гадки (с. 292).

¹ Обидві львівські редакції, разом з початковим планом — в “*Diplomata statuaria confraternitati Leopoliensi data*”, с. 19 і далі; Луцькі — “*Памятники*”, т. I, с. 410 і далі.

всього уваги як один з впливових факторів українського культурного життя, і особливо цінний найбільш перероблений і приладжений до життя, — порядок луцький¹. З них можемо міркувати також, як організована була братська школа київська, особливо до Могилиної реформи, та й після неї, тому що сам львівський “Порядок” був уже дуже наближений до практики латинських шкіл, і небагато міг змінити його Могила, йдучи за взірцями єзуїтських колегій. Хоча передмогилянська школа, в протиставленню до могилянської, характеризується більшим пієтизмом до “елліно-словенської” науки, але з “латино-польською” науково передмогилянська школа рахувалась дуже серйозно: Київська братська школа вже в грамоті патр. Феофана 1620 р. характеризується, як “школа наук Еллино-словенскаго и латинно-полского письма”², а на практиці мала в цей бік ще більший ухил, ніж це признавалося її керманичами на словах. Я вважаю тому потрібним подати все інтересніше, що характеризує цей шкільний устрій, опускаючи тільки гойно розсипані тексти Св. Письма, котрими скріпляється правовірність їх постанов.

На початку львівського “Порядку” першої редакції зазначається, що ця “школа грецкая и руская” “составися ведле стародарных обычаев и порядков святых отец закону греческого” (в другій редакції: “училище греческого словенского писанія”, а в луцьких “артикулах” — “школа греко-латино-словенська”), “промышляючи о всяком недостатку законное науки, нерадивых человекъ подвизающе, противных же уста загражающе”.

“Даскал или учитель сея школы, маеть быти благочестив, разумен, смиренномудрый, кроток, воздержливый, не пияница, не блудник, не лихоимецъ, не гнѣвлив, не завист-

¹ В збірнику Луцького братства наперед вписано “Прав школы греко-латино-словенской луцкой артикулы”, потім “порядок школьный” львівський, з деякими змінами; на цій підставі видавці означили “артикули” як “першу уставу луцької школи”, а порядок як “другу уставу”. Харлампович вважає за певніше, що Луцьке братство спочатку користувалося львівським “Порядком” і вже потім зладило свій власний, оригінальний (с. 343). Доказом для нього служить головне те, що в “артикулах” луцька школа зветься також і “латинською”.

² “Памятники”, II, 398.

ник, не смѣхостроитель, не срамословник, не чародѣй, не басносказатель, не пособитель ересем, но благочестію поспѣшитель, образ благих во всем себѣ предпоставляюще, и в сицевых добродетелех да будут ученицы якоже учитель их". Цього вступу не має грецький начерк. Далі йдуть постанови спільні.

“1. Таковому учителю кождый приводячи и даючи сына и приятеля и прочих на науку, маєт взяти з собою сусѣда единого или двоих, и чинити с даскалом постановленья о науцѣх и о всем порядку ведле реестру сего ниже писаного. И маєт ему найпервѣе той реестр прочитати ся, абы вѣдал, яковым способом будуть сына его учити, и якобы мѣл ему (даскалові) в том порядку не прешкажати, але помагати всяким способом дѣтину ко науцѣ и послушенству даскаловому приводяче як правдивый отець, ходячи потѣху и по працы благий плод видѣти. И маєт в реестр по обычаю вписатися.

2. А даскал взявши порученое ему дѣтище, маєт его учити с промыслом доброе науки, за непослушенство карати — не тирански, но учительски: не выше, но по силѣ, не ропустне, но покорне и смиренне, не толико мирски, но и выше мирских¹.

3. Сѣдати маєт кождый на мѣстци своем певном назначеном ведле науки: который больше умѣеть, сѣдѣти будеть вышше, бы и барзо нищ был; который меньше умѣти будеть, на подлѣйшем мѣстци сѣдити маєт.

4. Богатыи над убогих в школѣ ничим вышши не мають быти, толко самую наукою, плотію ж равно вси-вси бо єсмы о Христѣ братія: Христа главы единого уди.

5. Учити дидаскал и любити маєт дѣти вси заровно, як сынов богатых, так и сирот убогих, и которые ходять по улицам живности просячи; як который ведле силы научитись может — только не пилнѣй единого ниж другого учити.

¹ Вираз, на який різні толкування у *Харламповича*, с. 473. Я думаю, що його треба розуміти так, що даскал не тільки не повинен переходити міри, прийнятої в миру, але виявляти ще більшу поміркованість.

6. Сходитися мають хлопята до школы на годину певную, то єсть дня великаго¹ на 9-ту годину абы всѣ стали. Также тыж и иных дней менших — яко постановит даскал. И пушати их по науцѣ до дому в певную годину.

7. В кождый поранок маеть пилно смотрѣти дидаскал: если которого бы хлопца не было, маеть по него послати зараз и довѣдатись причины, для которое не пришол: если же не забавил инде игранем или дома ся обленил, или над потребу спал и затым бы до школы ни пришол: довѣдати ся всего а привести его мають.

8. Рано ся зшедши вси на годину назначеную, не мають почати ся учити, аж молитвы и предсловіе обычны прс говорить.

9. В школѣ мають быти дѣти раздѣлени на трое: єдины которыи ся будуть учити слов познавати и складати; другыи которыи ся будуть учити читати и на память многих рѣчей ся учити; третии будуть ся учити читаючи выкладати, разсужати, розумѣти.

10. По рану напервѣе, по молитвах, мають мовити кождый вчерашнюю науку свою и писмо свое што дома писал; выклад науки своєї показовати мають и потом учити ся мають дробли² псалтыри или граматики з розвязованьем єи, а иным многим потребным наукам — яко обачить на тот час ведле potrzeby.

11. По обѣдѣ мають хлопцы писати собѣ сами на таблиці кождый свою науку, выданую им от даскала — кромѣ малых, которым сам повинен будеть даскал писати. А в школѣ научивши ся, о трудных словѣх спытовати маеть єдин другого до дому отходячи или до школы приходячи. А у вечер з школы пришедши до дому дѣти мають пред родичами³ своими, или постороннии дѣти всякого стану живучи у господах — пред господарем своим — науку тую што в школѣ учили прочитати повинни з выкладом, по обычаю науки школьное. А што учили того дне, мають у вечер дома написати и до школы принести по-рану показати пред даскалом своим, дабы всякий плод науки познавался.

¹ Довгого.

² В пізнішій редакції і в луцькій — дробль, вираз неясний.

³ Батько-матір.

12. Повинен будет даскал учити и на писмѣ им подавати: от святого евангеліа, от книг апостолских, от пророков всѣх, от отецъ святых ученія, *от философов, от поетов, от гисториков*, и прочая (с.44)¹. Вся бо єдика еще писана суть — к нашему наказанію писана суть.

13. В субботу мають поновлять всѣх речий, которых ся учили през тыждень, и учити ся мають пасхалий и луннаго теченія, и личбы и рахованя, или мусик церковного пѣнія. Вся бо писанія богодуховенна и полезна суть к наученію.

14. По обѣдѣ в субботу маеть даскал з дѣтьми намовляти ся час немалый — болши нежли во дни иные, учачи их страху божіему и обычаемъ встыдливимъ младенческимъ: яко мають быти во церкви против Богу, дома против родичом своим и инде иным цноту и встыд заховывати. Богу, мовлю, и его святымъ честь и страх; родичом и даскалови послушенство; посполите против всѣм — покору и уваженье: собѣ самому встыд и цноту. И тые рѣчи знову вливаны в дѣтинку мають быти — на што им и *памятного* маеть не боронити по чаши школьной испити. Писано бо есть: любяй сына прилежнѣе наказуеть, а не любяй — щадить жезла.

15. В недѣлю и в праздники господьскія со всѣми маеть даскал поки пойдуть до літоргии, розмовляти и их учити о святѣ и празднику том, и учити их воли божиі. А по обѣдѣ евангелію и апостолу праздника того маеть всѣх научити.

16. Двох или чотырех хлопцов — на каждый тыждень иншіи — порядкомъ мают на сохраненіе выставляти, — з чого ся ни един вымовляти не может, кгда на него черга прийдетъ. Дѣло их будетъ: ранѣй до школы прийти, школу помести, в печи затопити и у дверѣй сидѣти, а которыи выходятъ и входятъ, о всѣх вѣдати. И который ся бы не учили, пустовали или в церкви нерядне стояли, или до дому идучи обычайне бы ся не заховывали, — записовати и оповѣдати их мають.

17. Кгда бы теж хлопец во єдин день до школы ходил, а другой день занедбовал, и так єдно час бы себѣ тратил в

¹ В другій редакціі "Порядку": "от грамматики, реторики, діалектики, мусики и от прочихъ внѣшнихъ поетов" (с. 32).

речи¹ при школѣ — такого болше не приймати; бо и бал-вѣр² кгда бы хорого во един день лѣчил, а в другий занедбал, мѣсто злеченя в большую хоробу его приправил³.

19. Кгда бы тыж кто хотѣл от даскала сына своего на потребу иную взяти, теда, не безочне⁴ ани през кого иного толко сам своєю особою и при томже человекѣу едином или двох, при которых его отдал на науку⁵, взяти его маеть, — абы ся тым уближеня не дѣяло учню и ему самому за непорядное поступованіе, так тыж и даскалови, от которого бы не отповѣдне учня взял. Кгда ж тот порядок вси иныи ремесници мають, кгда при людех и порядне не толко сына, але и слугу до ремесника приказуять; и потом кгда ся чого научити, тым барзей занехати того не хотят: многих зобравши статечность и терпливость родичов і его заляцають, — отколя и мистрови великая потѣха, кгда видить учня не подлѣйшого. Што далеко болше в школах и людех християньских мѣти потреба⁶.

20. Если бы и сам учитель, или от ученик его нѣкто был творцем рѣчей тых ихже закон не повелѣваеть, но обаче и претить⁷: сирѣчь, блудник, пияница, тать, кошунник, нерадив, сребролюбец, клеветник, величавый, — такового не толко учителем, но ниже жителем здѣ оттодь да не будеть”.

До цього первісного “Порядку” восени 1586 р. додано додаткову постанову, якою заводився уряд братів-наглядів (“строителів”) школи:

“Волею божією вси купно братія о Христвѣ ...грожане львовский, желающе имѣти строеніе изрядное во училищи сем, в немже учащим писанію словенску и руску, вдахом к сим от братія нашея мужа два, ради всякого

¹ В дійсності.

² Цирулик, лікар.

³ В грецькім плані немає цього пункту.

⁴ Не з'являючись сам.

⁵ Див. §1.

⁶ Безсумнівно, що як деякі інші братські практики, так і ця церемонія прилюдного вписування і виписування учнів взята була саме з цехової практики.

⁷ Забороняє.

бреженія, и всяко не по узаконенію строенія сего безчиніе исправляти твореніи же и глаголаньми”. Вони мали подавати всякі інформації про школу і контролювати вписів і виписів школярів з школи. В другу редакцію це постилізовано в такій постанові: “Мають быти приставлены от братии два человекa искусные ради строенія школьного, да соглядають науки и дѣл дидаскаловых. И тым братіям маєт быти дан реєстр под печатію братскою, в который мают дидаскалы вписовати дѣти данные до науки и ведлуг лѣт и науки дѣтинное маєт быти и заплата им, то єсть дидаскалом. А ктобы хотѣл взяти дѣти свои от науки, кгда прииде квартал, при тыхже братіях отпустити ся мают порядне учинивши дидаскалу за то досыть, ведлуг постановенія братского — як по чому постановят на квартал дидаскалу давати от хлопца”.

В зв’язку з цим, мабуть, додано ще в першій редакції такий пункт (18), якого не було в грецькому плані:

“Отцеве о дѣтях их или господареве о порученых им дѣтех сторонних мают мѣти упоминаня от дидаскала и от братей строителей школных, абы дѣти в домѣх ведле порядку науки школное справовали ся, цвичене и людкость повинную часов своих¹ показуючи всякому стану. А если бы нѣшто науцѣ спротивного в дѣтях ся найдовало, досвѣдчено маєт быти: если бы даскал не пильностью якоуж или родич или господар² не порядком своим в науцѣ и обычаех добрых бы прешкажали — маєт то быти повинному прислужено”.

Тоді ж, мабуть, восени 1586 р. начеркнено таку цікаву програму науки:

“Школы львовское наука починает ся: Напервей научившихся складов литер, потом кграмматики³ учат; при томже и церковному чину учать: читанью, спеванью. Тамже учат на каждый день, абы дѣти един другого пытал по грецку, абы єму отповѣдал по словенску и тыж пытают ся по словенску, абы отповѣдано *по простой* мовѣ; а тыж не мают из собою мовити простою мовою едно словенскою и

¹ Відповідну своїм літам.

² В рукопису: родича, господаря.

³ Граматики, букваря.

грецкою. А так нинѣ тому учат ся¹ до болших наук, пристуаючи ко диалектице и реторице — которые науки по словенску переведены вынайдено в школѣ львовской: русским языком списано диалектику и реторику и иные философские писма школе належачие. А обычае всея школы и порядки вси в сем листе много бы писати”.

Ця кінцева замітка потверджує, що “Порядок” мав бути не стільки новим організаційним планом, скільки кодифікацією, так би сказати, звичаєвого шкільного права, приведенного тільки до кращої системи, і програма ставила собі завданням довести науку до рівня католицьких колегій: включити не тільки піїтику й риторіку і філософічні предмети (“от философфов, от гисториков, от поетов”, §12). “Руська школа”, що мала на меті навчити “читати, викладати, розсуджати и розумѣти” (§9), “вміти скоропис”, знати “церковний чин”, “читати і співати”, “пасхалію и лунное теченіє”, “личбу и рахованье”, правила морального поведення супроти людей і супроти себе, мала бути наверхстована вищою слов’яно-греко-латинською, на взірць вищих грецьких шкіл, які пробувано організувати в другій половині XVI віку, і більш конкретних прикладів латино-польських. Луцька школа так і називає себе “школою греко-латино-слов’янською” ще перед реформою Могили. “Артикули прав” цієї школи мають це на записі учеників, але записи до львівської школи мало говорять про це. Тільки священик Іван Сихівський (с. Сихів під Львовом) дає до школи “учити писати, абы умѣл скоропис и иных братственных наук”. Про інших — “дал псавтиру учити”, перший запис: “Стефану (Зизанію) даскалу рускому на науку словенского письма”, “до школы руское на науку” (найчастіш, одначе, без усякого такого означення)². Але ми знаємо вже, що першим ділом нової школи було упорядження грецько-слов’янської граматики³ на підставі тодішніх західних гре-

¹ Тим усім підготовляються.

² Реєстр учнів 1586–1590 р. в “Архиві Ю.З.Р.”, I, X, с. 5 і далі.

³ “Грамматика сложенна от розличных грамматик спудейми иже в львовской школѣ” — почата друком ще в 1587–8 рр., випущена в 1591 р. під заголовком: Адельфотис. Грамматика доброглаголивого еллино-славенского языка. Совершеннаго искусства осми частей слова. Ко наказанію многоименитому Россійскому роду”. В

цьких граматик, головно Константина Ласкаря, котра служила не тільки для засвоєння грецької мови, але і для граматизації слов'янської й “простої руської мови”, давала граматичну термінологію і стабілізувала граматичні форми їх.

Вона мала в цім своїх попередниць — коротка анонімна граматика словено-латинська, острозького походження навіть була надрукована в Вільні 1586 року, в порівнянні з нею львівська граматика була важливим кроком наперед. Кілька років по ній бувший львівський дидакал Лаврентій Зизаній видав у Вільні ж “Граматику словенску совершенного искусства осми частей слови и *иных нуждных*”; її завданням він ставить не тільки вчити “правописати”, але через “риторику и словесницу вкупъ чесной философии” доводити до “стественного богословія”, але властиво не виходить за межі етимології. Побіжно і дуже недостатньо тільки зачіпаються деякі питання поетики — метрики й віршарства. Як ми бачили, братська програма 1586 р. запевняла, що в школі були підручники риторики, діалектики і філософії: наскільки повні відомості з цих предметів вони давали, зістається неясним і непевним. Але наведені в попереднім томі привітальні вірші, котрими приймала львівська школа митрополита Рогозу на початку 1591 р., ясно вказують бажання йти за представленнями й декламаціями латинських шкіл — дарма, що ці вірші писані “некунштovanим руським способом”¹.

Щодо науки латинської маємо маленьку вказівку в братських протоколах 1604 р. Того року “принятый был от всего братства до школы за ректора Іоан Борецкій — которому брата подали в моц школу, также и порядки школные, и поступили ему на каждый квартал давати по золотых польских 10, за що он подяковавши братиям, такову контентацию завдячне принял и офъровался дѣтей грецко-

літературі різні були гадки про те, чи було два її видання: 1597/8 і 1591, чи вона тільки була почата в 1587/8 рр., а випущена тільки раз, в 1591 р. Весною 1588 р. віленські братчики вже мали початок цієї граматики, і в деяких примірниках єсть подвійний заголовок, з двох видань. Про це *К. Студинського* “Адельфотес”, 1895, *Харлампович* “Школы”, с. 450 і далі.

¹ Див. в т. V, с. 483 і далі.

го и латинського язика учити". Разом з ним прийнято "так до церковное працы, як теж до учения дѣтей язика словянського", за половинку проти Борецького плату, бувшого дяка тої ж школи Михайла Сидоровича¹. Школа таким чином знов виступає в двох відділах — нижнім "руським", яким керує дяк або даскал, і вищим — греко-латинським, котрим керує ректор: так було в початках, коли руською школою керував "даскал руський Стефан" (Зизаній), а школою грецькою арх. Арсеній, і так знову бачимо тепер, коли вищою школою керує ректор: цей титул уперше приходить тут і може вважатися проявом наслідування латинських шкіл. Та ж протоколярна записка 1604 р. говорить про братчиків, що дають синів своїх до школи "учити язика кгрецького и латинського" — про їх датки за науку "с хоти своєи поступаючи с преможєня своєго", — отже, потверджує, що й цим разом вища школа була грецько-латинською. Борецький мав репутацію доброго знавця грецької і латинської мови: "добре освічений в свобідних науках, в знанню грецької, латинської й словянської мови ледве кому рівний", — відзивався про нього потім один з корифеїв могилянської школи Сильв. Косів². А дерманське видання листа Мелетія патріарха, переложеного Борецьким, називаючи його "надер Апольлови коханим, а в Парнассе на лоне муз вихованым"³, ясно дає зрозуміти, що Борецький вважався людиною, що збагнула тайни піітики й риторики.

Під його рукою, значить, львівська школа могла справді здійснити зачеркнений 1586 року план: знайомити своїх спудеїв з секретами піітики, риторики й діалектики. Але Борецький, очевидно, не довго кермував нею. Від 1611 р. його бачимо в Києві, а я висловив вище здогад, що він перейшов сюди ще перед 1610 роком, в числі інших піонерів нового культурного руху. Відповідного наступника йому братчики не могли знайти. Судячи з пізнішого листа патр. Кирила (про нього зараз будемо говорити) та й інших

¹ Архив Ю. З. Р., I, XI, с. 58–9.

² Patericon, л. 180; Харлампович наводить іще відзив з невиданого збірника Миславського, де Борецький зветься "в божественних писаннях искусним, грецьку й латинську мову добре умівим" — с. 389.

³ Каратаев, с. 303.

вказівок, у них не ставало й фондів на відповідне утримання учителів з вищою освітою, і в самій організації Братської школи були деякі хиби, які знеохочували цих учителів — мішання до науки братської старшини, непорозуміння між “строїтелями” й дидасками (це могло вплинути кінець кінцем на те, що перевагу взяла нова практика — передача шкільної справи в руки братських монастирів). В 1608/9 рр. братство робило енергійні заходи коло призбирання грошей серед православного громадянства на свої культурні установи — школу, друкарню і на боротьбу за політичні права, що вимагала великих жертв; це було змістом цитованої вище братської відозви 1608 р., яку підтримав з свого боку також новий львівський владика Єремія Тисаровський; підтримуваний братчиками як кандидат на владичтво, він віддячивсь їм між іншим своїми обіжниками, підтримуючи благання братчиків про матеріальну підтримку і особливо підносив вагу Братської школи й потребу вищої освіти¹. Але це все помагало мало, бо, крім недостачі в грошах, була недостача і в відповідних силах, і в самій організації школи. Це виявилось, коли братчики звернулись за поміччю в шкільній справі до свого старого протектора Кирила Лукаріса, тоді патріарха александрійського: він пробував тоді на Волощині, і братчики весною 1614 р. просили його прислати відповідного дидакала. Кирило, розпитавшись про братські відносини й порядки, вичитав їм у м’якій формі доволі сувору лекцію за їх власну безпорадність і легкодушність у цій справі. Він вказував, що на самій Україні не бракує людей, котрі “смаку наук скоштували і від молодости своєї письмо добре пройшли” і можуть шкільну справу поставити відповідно (для прикладу нагадував їм звісного вже нам Гаврила Дорофеевича, з котрим братчики були розсварились за те, що він узяв був сторону Балабана, і Лукаріс уже давніше даремно старався їх помирити)². Але треба, щоб самі братчики серйозніше ставилися до справи. “Але ви звикли в церковних справах закладати фундамент, не вибравши ґрунту і не докопавши його відповідно — через те численні ваші фундації поупадали, і ви подібні, як св. Павло каже, тим, що зачинають справи

¹ Грамота з 3 березня 1609 р.

² Архив Ю. З. Р., I, XI, с. 62–3.

духом, а закінчують тілом, і з тих причин ми побоюємось, щоб не вийшло такого і в справі дидаскала. Я готов узяти участь в справі, коли б ви твердо взялись довести справу до доброго кінця, а не тільки зачати, а потім недокінчене закинути, що тільки шкодить славі братській, котрої ви повинні пильнувати в кожній справі. Бо коли хочете дидаскала мати і школу фундувати, то наперед треба знайти кошти на те й подумати про пристойну нагороду дидаскалові, бо без нагороди ніхто у вас мешкати не буде і дармо ніхто вчити не буде. У поляків єзуїти хваляться, що дурно вчать і виховують молодіж, але й вони дістають нагороду ріжними способами, навіть далеко більшу від інших. Так і ви насамперед про це постарайтесь. А полагодивши це, мусите такий порядок завести, щоб не всі браття були старшими над школою й управителями, тільки два або три, на певний час, а інші щоб не брали на себе того уряду і не розпоряджались. Завівши такий порядок, коли хочете, щоб ваші дітки вчилися, посилайте їх до школи з тим, щоб не тільки не боронили дидаскалові їх бити й карати, але навпаки — дозволяти їх так виховувати, як він то буде вважати, а не так, як ви хочете”¹.

Але братчики не послухали мудрих рад патріарха, принаймні щодо матеріального забезпечення школи. Навпаки, заклопотані будовою церкви й іншими витратами, вони постарались звести школу на самооплату і припинили зовсім які-небудь виплати з братської скарбони для неї.

В братських протоколах сесії 1637 року читаємо таку постанову щодо дидаскалів:

“Того ж часу п. п. браття учинили порядок таковий между дидаскалами школними на той час при церкви божой найдучимися: Афанасом дяком и уставником церковным и межы Николаем Кгреком, в такий способ:

Абы подзвонное межы ных подѣлено было заровно обом.

Пожиток з продажу свѣчок также подѣленный заровно з них каждого мает доходити, яко теж и кошт на ных сполный и праца мает быти.

Кварталы от дѣтей учачьхся Афанасови мает належати двѣ части тых кварталов, а третяя Миколаєви Грекови, а то

¹ Голубев. П. Могила, I, додатки, с. 200–1.

для того же Афанасый повинен будет понекогда (в деякій мірі) виростков, церкви потребных з части своеи суспенговати (утримувати), и сам церкви болшую працу подеймует. Кварталы от дѣтей по грошей 15 абы их от каждого родича доходили; а хто может и болше дати, да благословен, нижейникаже. А если бы на час от которой дитины квартал дидаскалов не доходил, мают пп. братьям оповѣстити, а пп. братия мают такового хлопца от школ ексклюдовати.

Обѣды ведлуг порядков своих давных от каждого хлопца на день назначенный дидаскалове мают доходити.

Дидаскалове теж повинни того з повинности своей пишно доглядати, абы дѣти в боязни божой завше ся находили, наук пилновали, в школъ уставичными (акуратними) бывали, в церкви со умилением и страхом Божиим стояли не проволочуючи ся”.

Отже, дидаскали мали утримуватися з школярських оплат, з дзвіниці й свічок¹, а що ці приходи, видима річ, не могли їх утримати, то зійшло на годування натурою: дидаскали обідали по черзі в которого-небудь з своїх учнів. В таких умовах, розуміється, учених людей до Братської школи звабити було не можна. Подвійна плата для старшого дидаскала против молодшого, що це заховується в цих постановках 1637 р., являється слабим відгомонам того порядку, що це був професор вищих класів, тимчасом як другий дидаскал був дяко-учителем. Обидва вони в таких матеріальних умовах сходили все більше на простих дяко-учителів, які заводилися по селах, містах і містечках на взір львівської школи, в яких функція дяка і регента церковного хору чи не вищу ролю грала, ніж функція учительська.

В актах Львівського братства заховалась іще “субмісія” (зобов’язання) братського дидаскала, списана польською мовою незвісного часу², не раніше 2-ої четвертини XVII в. Вона дає небезінтересні подробиці конструкції львівської школи XVII в.

¹ В зв’язку з цим читаємо науку дидаскалові в його “субмісії”, котру наводжу далі, щоб він робив свічки вміру, аби люди не нарікали. — “Архив ЮЗР”, I, X, с. 437, Dipl., с. 112.

² В “Архиві ЮЗР”, I, X, с. 435, вона позначена 1686 р. В “Diplomata statutaria”, передм. XVI, глухо зазначено, що вона пізнішого часу.

Передусім дидаascal має заховувати тверезість! Він має бути на крилосі, навіть у будніх днях, тим більше під час свят, хіба коли б не міг бути сам за якоюсь великою пригодою, тоді має на своє місце поставити такого, щоб у всім міг допильнувати богослуження, а сам в таким разі має оправдатись перед п. провізором шкільним, чому не був. Під час коли буде співати на хорах “трактом”, на крилосі має поставити такого, щоб вмів би добре співати “на надобен глас”, і пильнувати, щоб не вийшло замішання. Повинен доконче постаратись якнайпильніше за музику: аби був басиста з добрим голосом, відповідної сили, дискантисти з голосами якнайкращими, також альтиста й тенориста; а дискантів щоб добре утримував, щоб котрийсь не втік з школи через недостаток.

На повечірні “нищі” конче мають щодня відспівати перед образом пречистої діви: “За всіх молишися”. До служби в церкві з свічками мають призначатися “седмично” (щотижня). Під час казання діти міські мають стояти рядом проти кафедри. А в школі зійшовшися, діти мають науку від Господа Бога: молитви відправити, потім до науки.

“В школі має пильнувати, аби студенти мешкали в згоді і учтиво, йому (дидаascalові) були послушні, а він теж має їм віддавати всяку учтивість. Кождий студент або виросток (старший ученик) аби вчив *свому павперові, в нагороду за його послуги*. П. дидаascal має пильно слідити, щоб нищі не провадили літ своїх даремно, нічого не роблячи, і Бог не карав за се того, на котрому то залежить як на господа-реві (себто дидааскала).

Літом павпери мають ходити з віршами тільки до години вночі, а по годині ночі цвинтар доконче має бути замкнений, і котрий би прийшов по годині вночі, такого карати.

Зимою мають час до третьої години вночі, а по третій годині цвинтар конче має бути замкнений. А коли з виростників котрий спізнився, такого подати до відома п. провізоріві.

Під час ранішнього богослуження в великі свята (дидаascal) має неодмінно наказувати “філаксові” (сторожеві, дежурному школяріві), аби школу замикав і ніяких шевчиків, кравчиків до школи не пускав, тільки павперів і хлопчиків міських, щоб загірлись. А коли б котрий з ремісників був

такий зухвалий, що силою став би вдиратися до школи для сваволі, тоді якнайскорше дати знати до церкви п. дозорці шкільному або котромусь з братів”.

Діло ясне, що в таких обставинах всякі претензії на вищі науки — піїтику, риторику, філософію — прийшлося відложити і задоволитися рівнем “руської школи”. Вищі аспірації перебрали на себе новозасновані братські школи, головно київська.

Цей негативний досвід львівської школи, вказуваний Лукарісом (він сам, очевидно, чув такі зауваження від приїжджих львов’ян), старались уникнути організатори тих нових шкіл — київської і луцької, що організувалися в тім часі. Мішанням братського загалу в шкільні справи мали, очевидно, запобігти передачі шкільної справи в виключне завідування братського ігумена з братією, прийнятої в братствах Київським і Луцьким. Дотація монастиря мала разом служити фондом, з якого фінансувалися Братська школа і так само шпиталь. Устава Братського луцького монастиря, споряджена “на сходце головної публичной” 1624 р., постановляла, що всі нерухомі маєтки монастиря мали бути в “шафунку братском светских панов шляхты и мещан луцких”, і ті мають витрачати їх доходи “на будову церкви і всякі потреби її, на прожиток шпитальних і шкільних вищих, на утримання дидакалів їх, на убогих, що по улицях ходять, на убогих братів, навіщених хоробами і смертю”¹.

При такій організації відпадала потреба визначати братських строїтелів і їх непорозуміння з дидакалами: дидакалів призначав ігумен з-поміж братії, вони стоять у повній і абсолютній залежності, і тут не було місця якої-небудь анархії, було тільки питання, чи серед братії монастиря знайдуться люди досить учені і з здібностями для навчання в школі. В цьому була слаба сторона такої монастирської організації школи; приходилося братись на різні способи, щоб їй зарадити.

З року 1626 заховався протокол вибору ігумена Братського луцького монастиря: фундатор братства і його перший ігумен, колишній ігумен чернчицький, зрікся свого уряду через хворобу. На його місце вибрали ігумена Ябло-

¹ “Памятники”, I, с. 42.

чинського монастиря Митрофана Дементіяновича, він прийняв вибір і заявив бажання взяти на себе обов'язки ректора Братської школи і проповідника Братської (монастирської) церкви. Братчики згодилися на це і положили йому річну плату сто золотих і передавши доходи, які йшли на монастирського дяка. Це не годилося з принципами “общежительства”, прийнятого для Братського монастиря: ні ігумен, ні монахи не могли мати своїх окремих доходів і майна; визначання спеціальної платні й доходів ігуменові в зв'язку з ректорським обов'язком, який він прийняв на себе, треба розуміти так, що він з тих доходів міг наймати від себе учителя до школи (“школы сам през себе либо през своего намѣстника порадне справовал”)¹.

Тимчасом як львівський “Порядок” у своїх приписах про приймання учителів і їх виховання мав на увазі хлопців-підлітків і тому так настоював, щоб їх формально записували їх батьки чи опікуни, вироблені Луцьким братством “артикули прав школи”, очевидно, мають на оці спудеїв уже дорослих, які самостійно переходили з школи до школи, вибираючи собі до смаку науку, порядки, утримання:

“1. Каждый штоколвек до наших школ для науки прийдет, оказавши ся ректору, за позволенем его впрод три дни наукам, порядком, а нищий² и вхованю³ присматривати ся мает, еше до жадной школнои забавы⁴ и прав припушоный. А то для того жебы сквапливе почавши, прудко не роскааяв ся и предсявзятя не покинул: гдыж не на чверть ани на рок, але ж поки ся научит(ь) каждый до школы приходити мает(ь), и с таким шлюбованем приимован будет.

2. Так присмотривши ся если не позволити⁵ — з благословенством от'идеть а если на порядки и права позволить, старшему повѣсти маеть. За котрого росказанем в реестр школьный великий, давши до школьной (с)карбонь гроши 4, от пенитархи вписан и mezi спудеее принят и поличон будет.

¹ Уривок з невиданої постанови в *Харламповича*, с. 344.

² Рауреґ, студент, що хоче вступити до шкільної бурси.

³ Утриманню.

⁴ Заняття.

⁵ Не згодиться.

3. Послушенство старшому и тому кому старший поручит кождый досконалое а праве безсловесное отдавати будет повинен, во всем его радячися, слушаючи, без жадной неволи и шемрання¹ поволными² будучи. Бо если в на(й)-подлѣйших навет ремеслах тая цнота-послушенство мѣсце и переднѣйшее мает, поготовю в науках вызволенных³, которыи всѣ иныи науки, куншта и ремесла неровно перевышают.

4. Иж розных діалектов в нашей школѣ учити будут, в години которой чого ся учити мають — споряжоны суть, теды кождый спудей пришедши до науки и не могучи и наук, которым ся тут традуют, и себе — до чого есть способен, рыхло зрозумѣти, — мает старшого над школами радити ся, за якую науку взяти ся маеть. И што ему — зрозумѣвши его и лѣта и охоту и способность порадить, за тое ся з охотою взяти повинен будеть. Вынявши тых, которыи люб от родичов люб от повинных умыслне для якои певной науки залецены будуть, и тым еднак пожитечнѣше персвадовати ся маеть...”

Повертаюсь до первісного “Порядку”.

5. На годинах школных всѣ в школѣ рано и по обѣдѣ притомни быти мають, вчас приходити, з тихостю вшелякою, без розмов и шептов, мигов и до себе прехажок⁴ кождый присѣдючи мѣсцу своему, што ся колвек от учителя читати, повѣдати и диктовати будеть, — слухати, поймывати и памятати мает. Стараючи ся всѣми силами, жебы все слышанное подобне учителю мог выразити.

6. Жаден жодной речи, звлаща меж собою так внутр школ як и знадворя ничего становити, гандліовати, купувати, продавати без вѣдомости учителя не мает. За певне то розумбюючи, же кожда таковая справа и поступок крадѣжом, а за тым и грѣхом смертелным есть.

7. Як ничего не чинити без вѣдомости учителя, так и в школѣ або згола не быти, албо повно тоесть по часѣ назначоном прийти, албо пред часом отити жаден важити ся не

¹ Нарікання.

² Послушним.

³ Artes liberales.

⁴ Не ходячи з свого місця від одного до другого.

маєт. Але гды люб небытности, люб замешканя люб отхоженя причина яка гвалтовная будет, — тую дидаскалу открыти и от него на потребу прощеніє взяти повинен.

Бо кто ся опознит албо раз в школѣ не будет, сродзе ся скараєт. Кто два дни неоповѣдне замешкаєт, до школы принят не буде.

8. В школѣ што ся колвек мовити албо дѣяти будет, жаден за порог школный выносити не маєт.

9. Иж наши учневе наук и цноты, а не чого иного учитися мають, теды и того постерѣгаєм, жебы тим двом речюм жадной в собѣ препоны не мѣли, кгдыж двѣ забавѣ, собѣ перешкоджаючи, една другую частократ выворачаєт. Не мають теды жодных рыштунков¹ военных албо яких инакшого ремесла инструментов кром школных мѣти, ани книжок иновѣрских и геретицких ховати². Для набытя и захованя истотных цнот, которыи ся на правой вѣрѣ фундуєт, — на то все протодидаскал пилное око мѣти будет повинен.

10. На жадние бесѣды неучтивыє албо банкеты жаден ходити з тыми которыи пилную жадного обцованя и товариства мѣти не маєт. Гдыж человѣк як з преподобными преподобен бываєт з строптивым развращаєт ся. И овшем³ — в учтливости ся найдучи и з учтивыми товариство маючи, учтливость теж людем зацным так духовного яко и свѣцкого стану в открываню головы и отдаваню поклону выражати. Так же мѣстца Богу посвячоныи як то: монастыр, цминтар и школы над иныи мѣсца в пошанованю мѣти повинни. А тоє учинят гды на них ся знайдучи збытных поступок, спросных слов и жартов неучтивых выстерегати ся будут.

11. Частью же от Бога все доброе починати ся маєт, частью же спудей кождый межи науками вызволенными того первѣй учити ся маєт што єму спасенно, — всі спудей кождого свята по всіх відправах мають бути в церкві і слухати казанья. Нарешті (12) — аби на придбанне мудрости як

¹ Приладів.

² Се “ховати” в оригіналі стоїть на кінці фрази, недоречно затемнюючи зміст.

³ З другого боку.

найчастіш з мудрістю Предвічною, себто Сином божим входити в одність і товариство, спудеї мають зчаства причащатись — “набожнішим з наших учнів” радиться сповідатись і причащати ся кожного свята, “а недбалшим и недолужнѣшим и всѣм посполу” — чотири рази до року, кожного посту¹.

З правил цих можемо уявити собі цей шкільний елемент, який треба було стримувати від “військових ристунків”, від підозрілого гандлю, від ходіння по неучтивих банкетах і т. д. Тимчасом як львівські правила брали в оборону школярів — з огляду на їх малолітність — від занадто суворого поводження учителя, луцькі правила мусять пускати погрозу “срокотого каранья”, тому що звичайні засоби дидакала для цього “мандрованого народу” були, очевидно, заслабі.

Київська школа, зав'язана 1614 р. чи коло того часу, виходила з львівських аспірацій кращих часів. Ректорство в ній доручено було тому самому “парнаському возлюбленикові” Іванові Борецькому, котрого були настановили ректором львівські братчики в 1604 році. З огляду на те значення, яке він мав у житті братства і взагалі в київському культурному русі, мусимо на цім місці присвятити йому кілька слів. На жаль, біографія його дуже мало звісна². З його листів довідуємось, що Іван Матвійович Борецький походив з дрібношляхетської української родини Борецьких (в теперішній вимові Бірецьких — фамілія ця існує в Галичині досі), що володіла якимсь невеликим маєтком у своєму рідному гнізді с. Борчу, тепер Бірчі, недалеко Перемишля. Мав кількох братів і сестру — потім уся ця фамілія слідом за ним перенеслася до Києва, як зараз побачимо. Вчився в Львівській братській школі — тому називає себе в листі до львівських братчиків “сполбратом и вихованком з вами в богоспасаемом градѣ Лвовѣ”³. Де він продовжував потім і закінчив свою освіту — на жаль, зовсім не відомо.

¹ “Памятники”, I, с. 44–6.

² Спеціальна праця П. Викула: Київській митрополит Іов Борецький, “Подол. Епарх. Вѣд.”, 1894, ч. 24–48; короткі, але змістовні біографії у Голубева, Ист. Киев. Акад., с. 213–4, і Харламповича, с. 388–390, також у моїй “Історії України”, VII, с. 408 і далі.

³ Голубева. П. Могила, I дод., с. 291.

Пок. Голубев, “вважаючи на досить ліберальні, для тодішнього часу, погляди його на західноєвропейську науку”, приймав за певне, що він докінчував свою освіту в закордонних колегіях; але це зістається, розуміється, тільки гіпотетичним. Такий самий його здогад, що, прийнявши в 1604 р. ректорство в Львівській братській школі і викладання в вищих класах її, він на другий рік покинув її через непорозуміння з братчиками в справі платні і перейшов до кн. Острозького, а звідти до Києва; пок. дослідник виходив від звісних нам закидів Лукаріса львівським братчикам, що вони не стараються добре оплачувати своїх професорів, і з того факту, що 1605 р. в Острозькій друкарні був надрукований зроблений Борецьким переклад листа Мелетія з звісними вже нам компліментами перекладчикові¹. Десь не пізніш 1610 року він перейшов до Києва, бо вже в 1611 р. він згадується священником Воскресенської церкви на Подолі² — і потроху поперецягав сюди свою родину (його жінка, донька, сестриниця і рідний брат, в ченцях Порфирій, постриглися потім у Михайлівському монастирі, коли він був вибраний сюди ігуменом; а швагер його Феофан Боярський правив при нім уряд намісника Михайлівського монастиря і був особою настільки поважною, що після Захарія Копистинського був вибраний архімандритом печерським, і тільки коли уряд опротестував цей неприємний йому вибір, вибрано більш приємного йому кандидата, Петра Могилу; другий брат митрополита Андрій був управителем маєтків митрополії за його часів, а можливо, що були й іще якісь члени його родини, документально незвісні). Як “пресвітер храма воскресенія Христова, ректор школы братское в Кіевѣ” Іван Борецький виставляє літом 1617 р. квит львівським братчикам за забрані в них “книжки граматіки грецкіє друка львовского”, себто за звісний нам “Адельфотес”³. Очевидно, вибраний недавно перед тим ректором Братської школи, він умисно вибрався до

¹ Історія Київ. акад., с. 213.

² В київських актах того року згадується піп Іван Воскресенський (Описаніє архива уніат. митр., ч. 3155, у Голубєва с. 214; трудно думати, щоб це був інший Іван, а не Борецький, котрий підписався сим титулом 1617 р. (як нижче).

³ Голубєва. П. Могила, додатки, с. 217.

Львова, щоб придбати книги і все потрібне для нової школи. Це властиво перша реальна подробиця з життя київської школи, яка тільки побіжно згадується перед тим у фундації Гулевичівни, 14 жовтня 1614 р. (“таже теж и школу впровадилам и впроважаю” — на записане нею дворище). Вона цінна тим, що свідчить виразно, що Братська київська школа організувалась на взірець львівської, за її традиціями й аспіраціями кращих часів, котрих не вдалося зреалізувати у Львові, і вони були перенесені до Києва¹.

Поза тим про діяльність Борецького в Братській школі і взагалі про життя школи в перші роки не маємо ніяких відомостей. Пізніша записка говорить, що він при потребі бував і чудовим професором священних предметів², що треба розуміти так (коли надавати цим словам реальне значення), що він під час свого ректорства викладав не тільки humaniога, але й почасти богословіє. Діяльність Борецького в школі не була довга: його слідом вибрано ігуменом Михайлівського Золотоверхового монастиря³, що треба вважати виявом великого задоволення київських духовних і світських кругів з його роботи в Братській школі. Маючи змогу пізнати його далі на становищі митрополита як діяча з широким політичним виднокругом, політика і національного проводиря високої марки, ми можемо собі уявити, наскільки різностороння і плідна була його робота в братстві і в школі; очевидно, він дійсно був її організатором, якому вона завдячувала свою високу позицію в тодішньому ук-

¹ Пок. Голубев на підставі звістки “Візерунка” про школи, фундовані Плетеницьким, здогадувався, що школа, впроваджена Гулевичівною на її дворище, була школа лаврська, фундована Плетеницьким (Ист. Київ. дух. акад., с. 146–7, Труды Киев. дух. ак., 1887, II). Необґрунтованість цього здогаду доводив Харлампович в цитованій праці (с. 349–351). Дійсно, “Візерунок” говорить про фундування Плетеницьким шкіл на різних місцях, але не каже, щоб він фундував школу в Лаврі.

² Записка на одній книзі Київської софійської бібліотеки, опублікована в статті *Викула* (Подол. Епарх. вѣд., 1894, с. 436), передр. у *Харламповича*, с. 389.

³ Передмова до “Анфологіона”, датована 26 груднем 1618 р., говорить уже про нього як про ігумена Михайлівського монастиря (вище, с. 44) і висловлюється про нього як про “учителя благочестія, достовѣрного в божественных писаніях”.

раїнському житті. Щирих і приязних відносин до неї він не залишив і потім, ставши митрополитом, і гостро й рішуче виступив в обороні Братської школи проти конкуренційних замислів Могили в своїм тестаменті і при усякій нагоді робив їй різні прислуги — напр., під час пошесті, що навістила Київ восени 1630 р., він забрав її до маєтності Михайлівського монастиря і тут утримував до кінця року, поки пошесть минула¹.

Його наступником у ректорстві, також недовгим, був славний Мелетій Смотрицький: про нього як ректора згадує Сильвестр Косів², і 1618–20 роки це той час, коли він міг займати цей уряд. Він саме тоді обробив для друку свою славнозвісну слов'янську граматику, почату друком в 1618 р. і випущену 1619 в Єв'ю³. На заголовку її підчеркується, що Смотрицький написав її, працюючи в школі віленській, очевидно, перед своїм київським ректорством (грамматіки словенския правильное синтагма, потщаниєм многогръшнаго мніха Мелетія Смотриского, в кінковіи братства церковного виленского... странствующаго, снисканное и прижитое). В Києві, будши ректором, Смотрицький мусів викладати головно богословські предмети і вищі курси гуманіа, грецьку мову й латинську. Нагадую, що патр. Феофан у грамоті своїй, датованій весною 1620 р., називає Братську школу “школою наук еллино-словенского и латино-полского писма”.

Проте як провідник школи Смотрицький мав, розуміється, повну змогу проводити в організації шкільної науки ті гадки про потребу шкільної, граматичної культури, що їх він викладає як провідні гадки в передмові “учителем школним”.

“Пожиток грамматіки в языку грецком и латінском самым досвѣдченем оказале значный, абы и в славенском дознан, а за часом подобным досвѣдченем и значне оказан

¹ Про це оповідає в своїх споминах Євлевич — нижче, с. 172.

² “Був над ними (школою київською) ректором Смотрицький, Касіян (Сакович) і інші, котрі по-латині без перерви вчили аж до нас”, с. 28, виводи про те, коли це могло бути, див. у моїй “Історії України”, т. VII, с. 414.

³ 1618 рік стоїть на шмуцтитулі, 1619 на титулі, мабуть, доданім пізніш, разом з “передмовою школьною” — Каратаєв, с. 349.

был, на повинной вашей, люботщательныи учителие пилности залежети будет. Въдаете абовѣм, которых сте ся грецкои, люб латінскои грамматики художеству учили, што она есть ку понятю як языка чистости, так и правого а сочинного, ведлуг власности діалектов, и мовеня, и писаня, и писм вырозуменя. Вшелякій пожиток, который колвек преречонных языков грамматики чинити звыклы, без вонтпеня и славянская в своем языцѣ славенском учинити может.

Научит в реченіих розознанія розличности грамматичных слова частій. Научит имен склоненія, а глаголов спряженія, ведлуг власности окончаній (на чом нам барзо сходило¹) языка чисте Славенского. Научит порядку и споряженія слов, которыи за которыми, для лацнѣйшого, найдуючогося в них розуму понятя, ведлуг сочиненія, покладены быти мают. Укажет зле положеное слово. Укажет збытнее², укажет и чого бы не доставало. Научит, мовлю, и читати по славенску и писати раздѣлне, чтомое выразумѣвати лацно.

Гды при ней, заповинным потщаніем вашим, читаны будут звыклым школ способом славенскіи лекціи, и на рускій язык перекладаны. Яко то: з Притчій Соломоновых, albo з Премудрости его любо Сираховы, albo иншее што чистым языком славенским з грецкого переложеное. При том лексіс будет традован, аргумента даваны; діалект в звыклой школной розмовѣ славенскій межи тщательми под каранем заховаи³.

За таковым вашим пилным старанем врихлѣ, в надѣи помочи Божеи, обещаю славенскому в народѣ нашем языкови поднесене, вырозумене его, уживане в пожиток, который занедбанный, а церкви нашей природный будучи, по не-малу народ наш в набоженство зазябил. На одном теды толко сем яком рекл, залежити будет, абы дозорови, опецѣ и промыслови вашему повѣренни дѣтки и младенцы лѣт своих и часу, — обоего сего назад вернутися неумѣючого, и

¹ Чого нам дуже не ставало.

² Зайве.

³ Мова про тодішні шкільні порядки: в певні години ученики мають розмовляти тільки латинською або тільки слов'янською мовою, і спеціальні наглядачі (тщателі) пильнують того і подають на кару, хто це переступить.

за обое тое вам слово в день страшного суда Христова, отдати повинным будучим, на даремне не тратили.

Дѣткам учитися починаючим Букварь, звykle рекши, Алфавитарь, з тойж грамматики вычерпненни, абы склоненіям граматичным з лѣт дѣтинных з мовою зараз при-выкали, до выученя подаван нехай будет. По Часослова зас и псалтыри (которыи опусканы быти не мают) вы ученю ся, овая грамматика з выкладом, то есть з показованем и ужыванем еи пожитков наступит. А где бы ся хто сам грам-матичного художства не учил, и той дѣтем и младенцем, читати юж по славенску умѣючим, до выученя подавати еи мает. Которая памяти повѣрена лацно и скоро, за оказією престоя¹ их до знаменитшеи школы, вырозумѣна ими бу-дет, и до пожиточного в художств еи ужываня приведена”².

Передмова ця, без сумніву, була написана автором на-ново для виходу його грамматики, наприкінці 1618 р. або в 1619 р., коли він, імовірно, був уже ректором Київської школи. Тому ці роки можемо вважати в її історії за добу особливої культури церковнослов’янської і “простої руської мови”.

Як приклад “правого и сочинного писання” за гра-матичними і риторичними правилами мала наступити взірцева промова — казання на похороні віленського архімандрита Леонтія Карповича, проголошена ним у Вільні 2 листопада 1620 р. і зараз же там же видана з передмовою-присвятою митрополитові Борецькому, да-тованою 8 листопада³. Не буду доводити, що, публікуючи його, Смотрицький мав саме таку педагогічну мету, але для нас воно головно цікаве з цього погляду як переведення на практиці тої граматично-риторичної науки, що її ви-

¹ Переходу.

² В закінченні заповідається додаток: виказ неправильних імен і дієслів: “Грамматице сей на чом бы сходило, не есть так далеце ей истинное: Як вам учителем власное, — Аномалных, мовлю, имен и глагол зобрание и до вѣдомости учащихся подане. Што певенем, за повинным старанем вашим сам час — узычит ли его нам Господь Бог здоровым — за тогож добротливого Бога помо-що без долгои трудности врехлѣ нам нагородит”.

³ Польське видання вийшло там же того ж 1620 р. Про нього П. Попов, “Записки Ист. філ. відділу ВУАН”, кн. IV, 1923, с. 215.

кладав Смотрицький у Київській школі. Саме по собі воно не має великої цінності — це твір, написаний за правилами схоластичної риторики, такий, як казання Копистинського (вище), за певною програмою (в порівнянні з Копистинським, треба сказати, не так сухо і схематично проведеною): спочатку вступ, що пояснює обставини, в яких довелося авторові виголосити своє казання — він переходить у промову, звернену до небіжчика. Далі біблійний текст — стих з Премудрості Соломона, вибраний на тему, наведений спочатку слов'янською мовою, потім перетолкований на сучасну руську — “Справедливий человек, гди ему придет умерети, в отпочиненю будет”. Тема (життя і смерть людини) розділюється на п'ять пунктів; провідник аналізує їх методом “округло споряжати звичай маючих людей” і прикладає висновки до небіжчика, представляючи його “контерфект” (портрет) — біографію і характеристику, і в закінченню молитва, щоб Бог по пережитих злиднях охоронив православну церкву від нових нещасть, від нових спокус диявола.

З огляду, що ми взагалі від цього славного ритора маємо тільки цей єдиний українською мовою писаний твір, я наведу з нього це закінчення, написане дійсно з ораторською силою, з досить гарним риторичним ритмом, що здаєка нагадує нам славні київські традиції візантійсько-українського риторства:

“Так теды высоких и так оказалых цнот мужа мѣвши настоятеля и отца, пастыря и учителя, Бога нашего, который его нам был дал и который его от нас взял благодарячи, радуймося, православными христиане, и тѣшмо: “умершу абовѣмъ праведнику”, мовит премудры, возвесеются людие. А жесмо далшей з нами живой притомности его, для далшего духовного нашего пожитку, в котором ся он с дару духа святого обфитый находвал, годными не стали жалуймо и плачмо. А Господа Бога всѣ единомушно, як господина жатвы, просѣмо, абы он на жатву свою подобного сему дѣлателя послати нам рачил.

Штож у Бога невозможно? “Ачколвек и сей пречестный и святый отец небезплотен жил, небезъчаден вишол: ото его честными синове стоят около него. Здарит Всесилный

Господь Бог, здарит не вонтпливе, же вмѣсто отца будут сынове”.

Здар же то добротливый Господи Боже наш для чести и хвалы имени твоего святого, а для духовной утѣхи тескливого сердца з смерти честного и святого сего мужа засмученых правовѣрных людій сих: которых очи до тебе пана своего, як очи служній до рук панов своих: яко очи служебниц до рук паній своих. — Аж их ущедриш, аж ся над ними змилуеш, а по сердцу твоему пошлеш им наставника пастыря и учителя, который бо их на душезбавенных твоих евангельских пажитех злаком тучных и нѣколи невянучих трав и цвѣтов, при вдячных воды живои жродлах, як словесный твои овцы пасл, справедливостем твоим учил их, и на вшелякую их правду наставлял чюле, дбале, и осторожне.

Под сесь звлаща час, гдысь юж ласкавым своим отцевским оком на утрапленный народ наш вейзрѣти рачил:

Гды за устанем сил наших твоя неодолюемая сила в немощи нашей выполнила ся.

Гдысь през проклятое отступство упалую Церкви нашей Руской святыню щасливе поднести зезволил.

Теперь з нами зоставай, тепер ся з нами найдуй, тепер нас не отступуй.

Тепер нас и всю святую нашу Церков чюлыми, дбалыми и добрыми пастырями надари, обваруй, и осмотри.

Срожшим абовѣм тепер округный душ людских пожирца быти захочет:

Хитрѣйшим лукавый пекелник напротив нам в тысячо прехирных своих мѣстеріях ставитися замыслит.

Лег где ты один сам з нами зоставати будеш, чога мы без жадной вонтпливости уфне певни, хто непротив нам зможет?

Ты наш заступник, и утѣха!

Ты наш пан и Бог, на котором мы всею душею нашею зуполне полегли!

Ты нас высвободил з таемной злохитрых ловец сѣти; и от прикрых и тяжких слов понурых насмѣвцов ты нас ратовал.

Защищай же нас оборонцо наш и пане, раменами своими всесилными, а мы под крилами твоими безпечне

уфати будемо. Правда твоя святая тарчею нас нехай закладет, а мы ся ночного и наболшого страха бояти не будемо.

Нѣ стрѣлы лѣтаючей в день,
нѣ справы ходячей в темности,
нѣ наѣзду чювственного и мыслного бѣса полудневого.

Але за твоею нас обороною, падет по боку нашем лѣвом тысяча, а по правом тма, а до нас жаден ся не зближит.

Прето, жесмо в тобѣ надѣю мѣли, выбавилесь нас.

Жесмо знали имя твое, защитилесь нас.

Жесмо волали до тебе, выслуhalесь нас.

Былесь з нами в утиску, алесь нас з него вырвал й увелбилесь нас, як ся святой твоей воли подобало, знамените.

Долгостю теды днїй нас наполняючи, оказуй нам збавене твое.

Поднесеную и отновленую, ласкою твоею святою утисненой Церкви нашей Руской святиню отцовско пѣстуй, ховай, ширь, и множ.

Ангелом своим святым поручи ей, абы ей стерегли на всѣх дорогах ей:

На руках своих абы ей носили, бы зась о тойже лоб тому подобный камень ноги своей необразила.

Дай ей по тых выкиненых з ней падалцах и базилисках безпечне ходити, а потоптати лва и смока.

Тобѣ абовѣм самому о нас промысл,

Тобѣ о душах наших единому печаловане. А мы тебе Бога нашего, Бога в троици единого, отца и сына и святого духа, за то и за всѣ иншыи незлѣчныи добрѣйства твои славити и хвалити будемо нынѣ, и завжды и навѣки вѣком: Аминь”.

Смотрицький зіставався ректором Київської школи, мабуть, до самого свого висвячення на архієпископа полоцького або принаймні до того моменту, коли була прийнята його кандидатура на цю високу церковну позицію. Це, мабуть, не припадково, що тимчасом як його попередник на ректорстві, Борецький, був поставлений кандидатом на першу ієрархічну позицію (митрополію), його наступник в ректорстві дістав другу з ряду (архієпископство полоцьке). Було це, мабуть, під час успенського з'їзду православних,

перед новим шкільним роком 1620/1¹. Братська школа перед тим дістала санкцію патріарха Феофана. Бувши свідком братських нарад у справі організації школи і діл милосердя (“сходки и совѣты о том частѣ видѣвши”), він благословив як ці добродійні почини, так і “школу наук еллино-словянського и латино-полського писма в цвѣченю побожного живота, в подаваню наук належных, где вызнаня вѣры непорушно и догмат, святыми вселенскими седми соборами церкви восточной уставленых, неотмен(н)е хотящим ся учить, а звлаща младенческому уму наука през учителей тоєж церкви щире показывана и вливана быти маєт”². Похвалив також замір братства заснувати “по чину старійшого братства” “братство младенческое”, з школярів — “по образу прочих благочестивих братства в мнозѣх градовѣх государства короля польскаго сущих”. Це був “образ” чисто католицького походження, і таким чином патріарх обома своїми грамотами дав повну апробату на всякі педагогічні запозичення з католицьких шкіл. Несвідомо чи свідомо? Скорше думаю, що це друге, а в усякому разі апробати патр. Феофана не зісталися без впливу на дальший ухил київського шкільництва в бік наслідування католицьких взірців.

Цей ухил, правдоподібно, позначивсь і при наступнику Смотрицького, що зайняв місце ректора з його посвяченням, Калісті, а в чернецтві Касіяні Саковичу, галичанині з роду (син попа з м. Потелича, вихованець польської Замойської академії) — людині талановитій, меткій, але ще більше експансивній і хисткій, ніж Смотрицький³. Пізніш пра-

¹ Див. в “Історії України”, VII, с. 436.

² “Пам’ятники”, II, с. 398; в першому виданні стояло тільки: “латинського письма”, що дало привід до деяких непорозумінь; цю друкарську похибку против копії Євгеніївського збірника констатував Голубев (“Ист. Киев. акад.”, додатки), с. 15.

³ Біографії Саковича — в “Історії Киев. дух. академії” Голубєва, с. 214–6, в передмові до “Архива ЮЗР”, I, IX (1893), с. 9 і далі і в “Школах” Харламповича, с. 402–4. Козацька традиція про те, що Сагайдачний перед смертю зафундував братство і королівський привілей для братства, виданий 1629 р., дала старим історикам академії привід до помилкового висновку, мовляв, після відновлення ієрархії патр. Феофаном католики й уніати підняли таку нагінку на братство, що воно було цілком знищене і Братська школа

вославні натякали, що він серйозно наброїв (навіть убив нібито чоловіка), займаючи якусь посаду при перемиській кафедрі за владики Крупецького — уніата, і тому за краще вважав податися на Україну і, прийнявши тут чернецтво, закрити своє минуле¹. Але натяки ці занадто глухі, щоб з ними треба було рахуватися як з фактами. Своїми пізнішими переходами з одної конфесії до другої, що вели за собою різні з'їдливі обмови покинутої конфесії з його боку, він придбав собі не особливу репутацію і, очевидно, в своїм поведженні не одного лишав до бажання. Але особливо серйозного, мабуть, не було за ним в тих часах, коли йому доручено таку відповідальну і поважну позицію, як ректорство Братської школи після Смотрицького й Борецького. Перед тим він випустив у Кракові польський підручник риторики: взірці для принагідних промов весільних і похоронних, з відповідним матеріалом (*Problemata albo pytanja o przyrodzeniu człowieczym... do których przydane są przedmowy aktom wysolnym u pogrzebnym służące*), і він, мабуть, служив рекомендацією для Саковича на цю посаду. На посаді ректора він також зарекомендував себе риторичним твором, українським, дуже визначним: це вірші на похорон Сагайдачного, з додатком двох взірців похоронних промов — одної від родичів померлого до гостей, другої від гостей до родичів; з-поміж віршів, присвячених Сагайдачному, деякі мають також дуже загальний характер і могли бути проголошені при нагоді чиеї-небудь смерті, так що книжка ця (нею далі займемося як твором літературним) могла служити також українським риторичним підручником як доповнення його шкільної публікації (далеко більшої розміром). Автор таким чином рекомендував себе як спеціаліст у риториці, справді для того часу вишколений і здібний, і, правдоподібно, в Київській школі особливу увагу звернув на те, щоб відповідно піднести цю незвичайну важливу в тодішніх обставинах дисципліну. Як людина бувала, жвава, завважлива, він міг зробити чимало корисного і, правдопо-

також, аж згодом їх відновлено. Пок. *Голубев* у своїй "Історії Київ. академії" ґрунтовно довів безпідставність цих гадок (с. 165 і далі).

¹"Ліфос" в Архіві ЮЗР, I, IX, с. 53, також в анонімнім памфлеті 1638 р.

дібно, записався в її житті корисно — тільки ми, на жаль, дуже мало про це знаємо.

Згадані вірші на честь Сагайдачного з підписами імен учеників, що декламували ці вірші, орієнтують нас у деякій мірі в складі — характері школи. Подано тут дванадцять імен, очевидно, з одної сторони — найкращих учеників, з другої — дітей з родин найвпливовіших і найзначніших у братстві й поза братством. На першому місці бачимо Стефана Почайського, що під іменем Стефана Почаського як монах виступає професором риторики в założеній Могилою Лаврській школі; далі кілька синів та інших свояків київського літературного і духовного гурту (син П. Беринди Лукаш, Іван Сакович, Єремія Ставровецький, Ів. Тарнавський, протопопович київський); київські шляхтичі (Ів. Козарин, Ю. Воронич, Є. Скаржевський, мабуть і І. Стецький), представники видніших міщанських фамілій (Феофілакт Іванович Бурмистрович київський і два Балики — теж з бурмистрівської родини), одна значна козацька фамілія (Матвій Казимович); соціальний стан кількох неясний, але можна міркувати, що шляхетських дітей було сорозмірно небагато (в Могилянській школі, як побачимо, було їх більше).

В першій половині 1624 р. Сакович покинув ректорство — не дочекавшись промоції на якусь київську бенефіцію — і подався до Любліна на проповідника до місцевого православного братства. Хто наступив по нім, не знаємо, і взагалі кілька літ не маємо ніяких відомостей про Братську школу. Деяке світло на її життя в другу половину 1620 рр. кидають спомини її пізнішого вихованця Гната Євлевича. Наводжу в вільнім скороченім перекладі (з польського) те, що належить до його науки, пропускаючи різні сторонні речі, які згадує автор у цих споминах (писаних доволі хаотично, не притримуючися ні хронологічного, ні якогось іншого порядку — тому і я його не тримаюсь):

“Початки мої в привчанню до читання мовою руською були в Шклові, а потім в Могилеві, у різних бакалярів. З Могилева поїхав до Києва 1630 р. (автор, роджений в вересні 1619 р., мав значить тоді 10 років), і там за ректорства мого стрія пок. Хоми Євлевича був при монастирі Братським Богоявленським. Того року 1630, восени була в Києві люта пошесть, і ми з моїм стрієм і іншими виїхали

за три милі до Юріївки, маєтності монастиря св. Михайла Золотоверхого — там був з усіма і пок.митрополит Йов Борецький (що мав ігуменство у св. Михайла Золотоверхого), аж до Різдва. В останніх днях грудня вернулись ми відти до Києва, а школи відчинено 2 січня.

Магістрами там були: в *руській* школі уставник Федір, з роду москаль; в інфімі Яков Мемлевич (що був потім протопопом переяславським); в граматиці Сава Андрієвич моголів'янин; в синтаксі Василь Березецький, син протопопи київського (потім був звісним юристою при короннім трибуналі, і отрутою зігнано його з цього світу). Всі були люде світові, зацні, гідні. Я пробув там майже два роки і взяв такі початки до латинської мови, що був промований до граматики звичайною шкільною промоцією.

Пок. о. Петро Могила, тоді архімандрит Печерської Лаври, виїздив (на початку 1631 р.) на Волинь, аж до Городка, і повернувся якось у липні 1631 р. Того року восени зараз відкрито школи в Троїцькім печерськім монастирі. Ректором був прев. о. Ісайя Трофимович, префектом о. Сильвестр Косів; риторика була разом з піїтикою, і був професором о. Почайський. В синтаксі, граматиці й інфімі, що теж були разом, магістром був о. Івашковський. Студентів було понад сто. Року 1632, під час вакацій, школи перенесено до Київського братського монастиря, на жадання Війська Запорізького, шляхти й капітули печерської, і там того року порядніш зачали аж по саму філософію.

Потім скоро (по своїй промоції), коли батько мій приїхав до Києва, я з ним і з п. стриєм моїм поїхав до Могилева, в 1632 р., першої неділі великого посту. Там спочатку в Буйничах у якогось Симона вправляв руку в писанню, потім у двох бакалярів Братської школи — Атанаса Стрілецького і Федора Тарасовича: ці два бакаляри і помічник їх часті, якийсь Ігнатій, чоловік статочний, учили мене: один початків латини, а другий вправляв мене в добрий характер (почерк), до котрого з природи мав тяжку руку. Щось недовго і при фарі у якогось Семена Литвина, що там школу тримав, і був педагогом у пп. Байковських, потрохи вправлявсь я в латинську мову, а перейшовши відти, у Сави Андрієвича (що, приїхавши з Києва, вчив латини в братстві). По нім там же (в братстві) в Косовича, студента київського, а все неба-

гато: шестеро якось скоро змінилось, і з того я лише стільки мав пожитку, що не забув того, що в Києві вмів. За ті чотири роки, що я там пробув, був я з рік або й більше при дворі вельм. Богдана Стеткевича — тоді ще підкоморія, а потім каштеляна мстиславського, пізніш новгородського — при його синочку Михайлі Стеткевичу, за педагогів Хоцетовського, а перед ним Соколовського. А р.1636, коли батьки не хотіли мене пустити і коштів на те дати, потайки поїхав я від них знову до Києва на науку.

Приїхавши до Києва весною 1636 р. і тільки 6 тижнів пробувши в граматиці, був я промований до синтакси, і той рік цілий був під магістром Рафаїлом Заріцьким, могилів'янином. На вакації того року 1636 п. Богдан Стеткевич, будучи в Києві для відвідання св. місць, взяв мене за виховця до своїх дітей — сина свого Михайла і братанича Криштофа, а педагогом при них був філософ добрий Павло Холодович-Остропольський, а потім Лука Шашкевич, теж філософ, але слабший (той Остропольський потім зробився аріанином, а Шашкевич був ченцем у Києві, магістром, префектом і ректором у Гощі, перед тим професором риторики і казнодією). Будучи при них, я за рік дістав промоцію *ad humanitatem*¹.

Коло часу тої промоції я від них (педагогів) відстав, і дано мені кондицію при синовцю о.Ісайї Трофимовича, ігумена св.Миколи Пустинного київського, а пок. п. Стеткевич писав, щоб я від його синочка не віддалявся, і я за наказом старших знову був там більше як рік. Виїхали ми на Білу Русь — був я там в Буйничах і Смолянах, на вакаціях в Селекці(?) і Коткові, а в листопаді (1638), коло св. Михайла, відставши від них, поїхав на риторику до Києва і слухав її під о. Котковським. Потім трілітній курс філософії під о. Кононовичем (що був потім там ректором, ігуменом михайлівським, а далі й єпископом білоруським). Кондиції мав різні: у цирулика Матяша, маючи разом з йо-

¹ Значить, Євлевич рахувався той рік, 1636–7, у братському класі синтакси, під магістром Заріцьким, а фактично вчився в тих філософів, педагогів дітей Стеткевича, і по тім році дістав промоцію до вищих клас (*humaniora*), себто до піітики, дійшовши 18 літ.

го сином діток шляхетських і міських¹. Потім у Пекулицьких і у п. Єловицького, войскового кремінецького, був інспектором їх діток. Побувавши після курсу (філософії) у своїх на Білій Русі, слухав у Замойській академії два роки курс моральної і спекулятивної теології дві часті за Скотом, а третю списав, і медицину спекулятивну з анатомією, професори були Кволек і Гжембський францішкани, Кулаковський і Вільковський. Потім був у Львові, в Ярославі, в Кракові, в Скиту, в Кам'янцю-Подільським і в Яссах, і Сучаві на Волощині, побувавши в Могилеві, в Орші, вислухав знову дволітній курс філософії під о. Гізелем. Побував в гостині в Вільні і в Могилеві під час другого курсу, 31 серпня 1647 року (на скінченню тридцятого року життя) вступив я до закону (чернечого) в Києві”².

З сих цікавих записок довідуємось, що Братська школа, подібно як і її львівський прототип, складалася з “руської школи”, де вчив звичайно дяк, і школи латинської, організованої на польський взірць, іще до могилянської реформи. Але можемо міркувати, що тільки нижчі латинські класи: інфіма (“найнижча”, де вчилися початків латинської мови), граматика і синтаксис (синтаксім, як її зве Євлевич) були організовані скільки-небудь солідно; класів піітики і риторики в ті роки, коло 1630, в Братській школі не було; можна думати, що після виходу Саковича в її організації наступив певний регрес. Клас піітики і риторики — один спільний, що вказує на певну скороченість чи ембріональність цього вищого курсу, був організований у Лаврській школі Могили, від осені 1631 р., і по сполученню її з Братською перенесений сюди і організований повніш, “аж по саму філософію”.

Заразом ці записки незвичайно яскраво характеризують, як проходився курс такої школи. Мало хто з тих учнів проходив її систематично, на місці, рік за роком слухаючи курси і переходячи правильно з нижчих до вищих. Найчастіш

¹ Себто Євлевич, мешкаючи в циркулика Матяша при його сині, вчив разом з ним різних дітей шляхетських і міщанських: мав невеличку школу, сам слухаючи риторики й філософії в колегіумі.

² Видане в додатках до “Ист. Киев. дух. академіи” Голубева, с. 74 і далі. Автор був потім ігуменом Братського монастиря в ріднім Могилеві і архімандритом у Полоцьку.

для цього бракувало матеріальних засобів у ученика, що не міг довго проіснувати на “нищенським” хлібі незасібних школярів, з другої сторони — в скільки-небудь підучених учениках школи була велика і різnorodна потреба на периферії. Треба було дяків-учителів для менших шкіл по містах, містечках і селах, треба було “педагогів” і “виростків” до дітей шляхти, багатших міщан тощо. Отже, школяр, почувшись і поголодувавши в школі рік-два, вертався або до батьківської хати, щоб підгодуватись, і шукав у сусідстві якоїсь “кондиції”, або йшов куди-небудь до панської господи або до церкви, за рекомендацією школи, продовжував як міг свої заняття в напрямі, данім йому школою, і, відгодувавшись та призбиравши трохи гроша, вертався знову до школи. Займав у ній місце, відповідне принесеним знанням: чи збільшеним, чи затриманим на одержанім рівні, чи розгубленим за час блукання поза школою. Побирив науки далі, доходив промоції до вищого класу і знов пускався на мандри для прогодування. Або на жадання самої шкільної старшини виходив на якийсь час, на рік-два, куди-небудь на периферію, щоб сповнити волю впливових протекторів школи або обстояти яку-небудь позицію, цінну з церковного становища. Розуміється, тільки люди з виїмково твердою волею, здібностями і любов’ю до освіти доводили свою науку до верхів сучасного шкільного і взагалі культурного рівня, докінчуючи свою шкільну науку мандрівками по школах, монастирях і культурних центрах, як ми це бачимо у автора споминів (двічі він повертається до своєї школи, щоб прослухати курс філософії, спочатку в одного, а потім удруге, у нового професора!). Далеко частіш, очевидно, світові клопоти, журба про прожиток або перспективи життєвих успіхів, одержання доброї кондиції, котру шкода було кинути задля продовження науки, у не-пострижених у ченці — женячка, перебивали цю “мандрівку по науках”, і недокінчений любитель наук вростав уже на ціле життя де-небудь на периферії, прощаючися з недокінченою науковою кар’єрою.